

MULOQOTDA LISONIY MANSUBLIKNING TURLARI VA ULARNING KOMMUNIKATIV VAZIFALARI

Atadjanova Nodirabegim Nasimxo‘ja qizi

Xorijiy tillar nazariyasi kafedrası assistent o‘qituvchisi,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20792585>

Annotatsiya: Maqolada muloqot jarayonida namoyon bo‘luvchi lisoniy mansublik turlari batafsil tahlil qilingan. Etnik-milliy, hududiy, ijtimoiy-tabaqaviy, kasbiy, yoshga oid va situativ mansublik turlari aniq lingvistik belgilar orqali tavsiflangan. Tadqiqotda lisoniy mansublik turlarining kommunikativ vazifalari hamda ularning shaxs identifikatsiyasi va ijtimoiy munosabatlardagi o‘rni ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: lisoniy mansublik turlari, etnolingvistika, sotsiolekt, idiolekt, kasbiy nutq, yoshlar nutqi, kod almashinuvi, kommunikativ funktsiya.

Kirish

Muloqot jarayonida har bir nutq sub’ekti o‘zining muayyan bir lisoniy va ijtimoiy makonga tegishlilikini turli til vositalari orqali ifodalaydi. Bu tegishlilik bir kategoriya bilan cheklanmaydi: shaxs bir vaqtning o‘zida etnik, hududiy, ijtimoiy, kasbiy va boshqa ko‘plab jamoalarga mansub bo‘ladi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda lisoniy mansublikni turlar bo‘yicha tasniflash va ularning kommunikativ vazifalarini aniqlash dolzarb vazifaga aylangan.

Mazkur maqolada lisoniy mansublikning asosiy turlari — etnik-milliy, hududiy-dialektal, ijtimoiy-tabaqaviy, kasbiy, yoshga oid, gender va situativ-rolli mansublik kabilar — tavsiflanadi va har birining muloqot jarayonidagi vazifasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda empirik material sifatida o‘zbek va ingliz tillaridagi jonli muloqot namunalari, ommaviy axborot vositalari matnlari va internet-kommunikatsiya parchalari ko‘rib chiqildi.

1. Lisoniy mansublik turlarini tasniflash mezonlari

Lisoniy mansublik turlarini ajratish uchun bir qator mezonlardan foydalaniladi. Birinchi mezon — shaxsni belgilovchi ijtimoiy parametr (millat, hudud, kasb, yosh, jins, sinf). Ikkinchi mezon — ifoda darajasi (fonetik, leksik, sintaktik, pragmatik). Uchinchi mezon — barqarorlik darajasi: ba’zi mansubliklar shaxs hayoti davomida deyarli o‘zgarmaydi (millat), ba’zilari esa har bir vaziyatda yangidan shakllanadi (rolli). To‘rtinchi mezon — ongli yoki ongsizlik darajasi.

Ushbu mezonlar asosida lisoniy mansublikning quyidagi asosiy turlarini ajratish maqsadga muvofiqdir: etnik-milliy, hududiy-dialektal, ijtimoiy-tabaqaviy, kasbiy (professional), yoshga oid (avlodga oid), gender bilan bog‘liq, dinga oid, va situativ-rolli mansublik. Quyida har bir tur batafsil tavsiflanadi.

2. Etnik-milliy lisoniy mansublik

Etnik-milliy lisoniy mansublik shaxsning ma’lum bir til jamoasi va shu jamoa orqali muayyan etnik guruhga tegishlilikini ifodalaydi. Bu turdagi mansublik eng barqaror va eng chuqur qatlamga ega, chunki u kishining bolalik davridan boshlab shakllanadi va “ona tili” tushunchasi bilan uzviy bog‘liq.

O‘zbek tili sohibining nutqida bu mansublik tushunchaning markaziga “oila”, “mahalla”, “to‘y”, “osh” kabi lingvomadaniy kontseptlarning faol qo‘llanishi, milliy ramzlarning leksikonda mavjudligi va frazeologik birliklarda ifodalanishi orqali namoyon bo‘ladi. Ingliz tilida — “privacy”, “fair play”, “small talk” kabi madaniy spetsifik tushunchalar etnik-milliy mansublikning nutqdagi izlari hisoblanadi.

Etnik-milliy lisoniy mansublikning kommunikativ vazifasi — shaxsning katta lingvomadaniy jamoaga tegishliligini namoyon etish va “biz — ular” chegarasini eng yuqori darajada belgilashdir. U integratsion vazifa ham bajaradi: bir til jamoasi a’zolarini umumiy madaniy makonda birlashtiradi.

3. Hududiy-dialektal mansublik

Hududiy-dialektal mansublik shaxsning muayyan geografik hududda tug’ilgani yoki uzoq muddat yashaganini bildiruvchi til belgilari majmuyidir. Bu mansublik tovush, leksika va morfologiya darajasida juda yorqin ko’rinadi. O’zbek tilida — Toshkent, Farg’ona, Xorazm, Surxondaryo, Buxoro lahjalari shaxsning hududiy mansubligini deyarli birinchi jumladan boshlaboq ochib beradi. Ingliz tilida — Yorkshire, Cockney, Scouse, Geordie kabi britan dialektlari yoki AQSh ichidagi Southern, Midwestern, New England aksentlari shu vazifani bajaradi.

Hududiy-dialektal mansublikning kommunikativ vazifasi murakkab. Bir tomondan, u shaxsning “o’z yurtidan” ekanini ko’rsatib, ona yurtga sadoqat va madaniy iliqlikni ifodalaydi. Boshqa tomondan, rasmiy va ilmiy muloqotda kuchli dialektal belgilar ko’pincha kamaytiriladi yoki yashiriladi. Bu hodisa “dialekt qatlamlanishi” deb nomlanadi va lisoniy mansublik dinamikasining yorqin ko’rinishidir.

4. Ijtimoiy-tabaqaviy va kasbiy mansublik

Ijtimoiy-tabaqaviy mansublik shaxsning ma’lum ijtimoiy qatlamga (ishchi, ziyolilar, talaba-yoshlar, biznes muhiti va h.k.) tegishliligini namoyon etadi. U sotsiolekt (ijtimoiy guruhga xos til varianti) shaklida mavjud bo’ladi. U. Labovning klassik tadqiqotlari ko’rsatdiki, hatto bir tovushni talaffuz qilish darajasi ham shaxsning ijtimoiy mansubligini aniqlash uchun yetarli bo’lishi mumkin.

Kasbiy mansublik esa shaxsning muayyan kasb yoki professional jamoaga tegishliligini ko’rsatuvchi terminologik, frazeologik va sintaktik xususiyatlar majmuyidir. Tibbiyot xodimlari, IT-mutaxassislar, huquqshunoslar, o’qituvchilar — har biri o’ziga xos kasbiy idiolekt egasi. O’qituvchining gapida “kompetensiya”, “taksonomiya”, “refleksiya” so’zlari muntazam takrorlanishi, IT-mutaxassisning nutqida “backend”, “deploy”, “refactor” kabi atamalar uchrashi shu mansublikning yorqin belgilari hisoblanadi.

Bu turdagi mansublikning kommunikativ vazifasi — kasbiy jamoaga “o’z odam” ekanligini namoyish etish, suhbatdosh bilan tezroq professional kontakt o’rnatish va kasbiy avtoritetni mustahkamlashdir. Aksincha, ortiqcha terminologiyani g’ayri kasbiy auditoriyada qo’llanishi mansublik chegarasini keskinlashtiradi va muloqotni qiyinlashtiradi.

5. Yoshga oid (avlodga oid) va gender bilan bog’liq mansublik

Yoshga oid mansublik bir avlod vakillarini boshqalardan ajratib turuvchi til xususiyatlari majmuyidir. Yoshlar nutqida slengga keng o’rin berilishi, internet jargoni (“cringe”, “based”, “to’g’ri-da”), qisqartmalar va anglisizmlarning faol qo’llanishi — yoshga oid mansublikning yorqin belgilaridir. Katta yosh avlodi nutqida esa eski formal qoliqlar, ko’proq frazeologik birliklar va an’anaviy iboralar saqlanadi.

Gender bilan bog’liq lisoniy mansublik nazariy jihatdan munozarali masala bo’lib qolmoqda. Ayrim tadqiqotlar (R. Lakoff, D. Tannen) ayollar va erkaklar nutqida muayyan stilistik farqlar mavjudligini ko’rsatadi: ayollar nutqida xushmuomalalik markerlari, modal vositalar, intensifikator so’zlar nisbatan ko’proq uchraydi; erkaklar nutqida esa to’g’ridan-to’g’ri formulalar, professional terminologiya va raqobat strategiyalari ustunlik qilishi mumkin. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotlar bu farqlarning ko’pchiligi biologik emas, ijtimoiy-madaniy konstruktlar ekanini ta’kidlamokda.

Bu mansubliklarning kommunikativ vazifasi — shaxsning avlod yoki gender jamoasiga tegishlilikini namoyish etish, shu jamoa ichida birdamlikni mustahkamlash va “tashqi” auditoriyadan farqlanishdir.

6. Situativ-rolli mansublik va kod almashinuvi

Situativ-rolli mansublik shaxsning muayyan kommunikativ vaziyatda muayyan ijtimoiy rolda chiqishini ifodalovchi til vositalari majmuyidir. Bir kun davomida shaxs o'qituvchi, ota, mijoz, do'st, fuqaro kabi turli rollarni o'ynaydi va har birida til vositalarini tanlash farq qiladi. Bu turdagi mansublik eng dinamik va eng kontekstga bog'liq turdir.

Kod almashinuvi (code-switching) — ko'p tilli sharoitda lisoniy mansublik dinamikasining alohida shakli. O'zbekiston kabi ko'p tilli muhitda kishilar bir suhbat ichida o'zbek, rus va ingliz tillarini almashtirib qo'llashlari oddiy hodisaga aylangan. Har bir til almashinishi orqali shaxs muayyan ijtimoiy makonga, ma'lum bir madaniy doiraga tegishlilikini namoyon etadi. Masalan, professional muloqotda inglizcha atama qo'llash zamonaviy bilimga ega ekanlikni signal qilish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Situativ-rolli mansublikning eng muhim kommunikativ vazifasi — kommunikativ moslashuv (CAT). Suhbatdoshning lisoniy mansubligini hisobga olgan holda o'z nutqini moslashtirish samarali muloqotning shartidir.

Xulosa

Muloqot jarayonida lisoniy mansublik bir nechta o'zaro bog'liq, ammo mustaqil tahlil qilinishi mumkin bo'lgan turlar majmuyi sifatida namoyon bo'ladi. Etnik-milliy, hududiy-dialektal, ijtimoiy-tabaqaviy, kasbiy, yoshga oid, gender bilan bog'liq va situativ-rolli mansublik turlari bir-birini to'ldiradi va shaxsning til portretini shakllantiradi.

Har bir tur muloqotda muayyan kommunikativ vazifani bajaradi: integratsiya (jamoaga birlashish), differentsiatsiya (boshqalardan ajralish), identifikatsiya (o'zini taqdim etish), moslashuv (suhbatdoshga yaqinlashish), nufuz qozonish (avtoritet o'rnatish). Bu vazifalarning birlamchi yoki ikkilamchi bo'lishi konkret kommunikativ vaziyatga bog'liq.

Lisoniy mansublik turlarini batafsil o'rganish nutq madaniyatini takomillashtirish, samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqish, til ta'limini optimallashtirish va madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan tushunmovchiliklar oldini olish uchun amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Labov W. The Social Stratification of English in New York City. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
2. Lakoff R. Language and Woman's Place. — New York: Harper & Row, 1975.
3. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. — New York: Ballantine Books, 1990.
4. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. — 4th ed. — London: Penguin Books, 2000.
5. Wardhaugh R., Fuller J.M. An Introduction to Sociolinguistics. — 7th ed. — Malden: Wiley-Blackwell, 2015.
6. Auer P. Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity. — London: Routledge, 1998.
7. Hasanov B. O'zbek nutq madaniyati asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2010.
8. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tili nazariy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995.
9. Begmatov E. O'zbek tilining leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 1985.

10. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.